

ЕВОЛЮЦІЯ ІМІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ КВЕБЕКУ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Руслан СІРОМСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
Кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн

Сповільнення темпів природного приросту населення Квебеку після Другої світової війни у поєднанні з асиміляційними процесами серед франкофонів Канади спонукали владу провінції поліпшити лін'вистичну ситуацію за рахунок спеціальних іммі'раційних програм. Починаючи з "тихої революції" 1960-х рр., поряд із залученням до провінції франкомовних іммі'рантів, Квебек вдавсь до створення відповідних умов для франконізації вихідців з інших країн.

Ключові слова: Канада, Квебек, франкофони, англофони, іммі'рація, французька мова.

Регулювання іммі'раційних потоків було й залишається важливим інструментом національної політики у багатоетнічній Канаді. Це найкраще демонструє приклад Квебеку, влада якого намагалась виробити власний проект національного розвитку (осердя якого – французька мова), де б іммі'ранти долучалися до франкомовної більшості провінції. Якщо інші суб'єкти федерації не демонстрували надмірного бажання розширювати свою компетенцію в іммі'раційній площині, залишаючи цю прерогативу за Оттавою, то Квебек чітко задекларував власне бачення історичного та культурного розвитку ре'іону, претендуючи на роль "господаря стосовно гостей"¹.

Іммі'раційна політика Квебеку, як і Канади в цілому, привертала чималу увагу істориків, котрі зосереджувались на її найрізноманітніших проявах: походженні і розселенні іммі'рантів (Т. Лупул, І. Робінсон), співіснуванні "старих" і "нових" іммі'рантів (В. Малярек), адаптації іммі'рантів у квебекське суспільство (А.-Ж. Ганьойн, Р. Яковіно, Ф. П. Кірш) тощо. Втім, нинішня надзвичайно активна іммі'раційна політика Квебеку змушує звернутися до часу і обставин, за яких відбулося становлення окремої іммі'раційної системи цієї канадської франкомовної провінції.

Тенденція до зниження народжуваності у Квебеку після Другої світової війни та вплив іммі'рантів, котрі воліли вивчати й спілкуватися англійською мовою, зробили тамтешню франкомовну спільноту уразливою перед культурним впливом ззовні. Упродовж тривалого часу Квебек уважали ре'іоном з одним із найбільших у світі показників народжуваності. Завдяки "реваншу колісок", який пропалагувала католицька церква провінції, тривалий час вдавалось досить ефективно запобігти асиміляції. Утім цей, якщо так можна сказати, "кількісний" метод національної політики з другої половини ХХ ст. дав збій. Якщо ще у 1951 р. показник народжуваності у Квебеку на 1000 осіб складав понад 30 %, то в 1971 р. він заледве наближався до 15 %².

Окрім зниження народжуваності всередині провінції співвідношення етнічних груп Квебеку корегували імміґраційні потоки ззовні. До ХХ ст. цю провінцію вважали етнічно гомогенним франкомовним регіоном: у 1825 р. інші етнічні групи склали тут лише 1, 7 %, у 1901 р. – 5, 4 %, а в 1921 р. – 12, 9 %³. Тенденція до збільшення не-франкофонів у поєднанні із швидкою асиміляцією франкоканадців поза Квебеком, викликали побоювання серед квебекців рано чи пізно втратити національну ідентичність. Боязнь бути асимільованими в англосовному середовищі Північної Америки спонукала квебекську владу до проведення у провінції власної імміґраційної політики, базованої на концепції лін'вістичного протекціонізму.

Законодавче розмежування федерально-провінційних повноважень у сфері імміґрації в Канаді не було чітким. Стаття 91 Акту про Британську Північну Америку 1867 р., що довгий час виконував роль Конституції Канади, надавала виняткову компетенцію федеральному центру стосовно імміґрації та натуралізації іноземців⁴. Однак, стаття 95 цього ж документа гласила: “У кожній провінції Законодавчий орган може видавати закони у сфері рільництва й імміґрації до провінції”⁵. Саме на підставі цієї статті квебекський уряд й вибудовував власну імміґраційну політику після Другої світової війни.

Під впливом Великої Депресії та умов військового часу імміґраційні закони Канади стали суворішими, що одразу позначилося на кількості імміґрантів. Протягом 1936–1945 рр. до країни прибуло лише 133 238 осіб (1 681 франкофонів), тоді як у 1926–1935 – 817 706 ос. (3 699 франкомовних переселенців)⁶. Обмеження стосувалися передусім вихідців із “третіх країн” та євреїв, кількість яких, між іншим, у 1901–1931 рр. у Квебеку зростає на 800 % – з 7 тис. до 60 тис., а їдиш перетворилася на третю найбільш вживану мову у Монреалі після французької та англійської⁷.

У 1945 р. директор Департаменту імміґрації Міністерства корисних копалин та ресурсів Канади Фредерік Чарльз Блер блокував усі спроби єврейського лобі полегшити євреям доступ до проживання у цій північноамериканській країні, зазначивши: “Жодного єврея – це теж багато”. Найбільш причетним до реалізації “лінії Блера” був лейтенант-губернатор Квебеку Ернест Лапойнт⁸. Квебекська влада докладала максимум зусиль аби не впускати євреїв до Французької Канади, вбачаючи у них загрозу для національної ідентичності*.

Упродовж 1946–1955 рр. до Канади прибуло 1 222 319 імміґрантів, з яких 24 152 франкомовні⁹. Поступово обмеження за расовою та національною ознакою втратили у Квебеку свою актуальність. Змінилося й походження імміґрантів: раніше це були американці та європейці** (переважно вихідці з британських островів), а з 1960-х рр. азіати та латиноамериканці. Якщо у 1961 р. у Квебек поселилось 14 820 імміґрантів, то у 1967 р. – 45 717 осіб¹⁰. Відновилося імміґрація до Квебеку і євреїв, яких до 1971 р. у провінції нараховувалось уже 120 тис., причому 93 тис. проживали у Монреалі. Переважно це були вихідці з Північної Африки, представники різних відгалужень юдейської культури (здебільшого

сефариди, ашкіназі та хасиди). Та обставина, що іммігранти-євреї нової хвилі вільно розмовляли французькою мовою, змінила уявлення франкоквебекців про євреїв як виразників лише англофонної культури¹¹. Еволюція у сприйнятті євреїв засвідчила також й те, що квебекський уряд готовий приймати у своїй провінції будь-кого, лиш би ті володіли французькою мовою.

У 1957 р. один з ідеологів квебекського націоналізму Жан-Марі Леже закликав владу провінції узяти під свій повний контроль сферу імміграції і не допускати асиміляції нових іммігрантів серед англофонів¹². Питання контролю над імміграцією особливо актуалізувалось після “тихої революції” (1960–1966 рр.), коли сформувалася нова філософія розвитку Квебеку, що передбачала перегляд статусу франкомовної провінції у складі Канадської федерації. На зміну традиційному (культурницькому) націоналізмові з його консервативністю та політичною інертністю прийшов модерний (територіальний) націоналізм, що відкинув притаманний його попередникові принцип дотримання *status quo* у відносинах з федеральним центром. Скориставшись політичною нестабільністю у центральній владі, квебекський уряд Жана Лесажа дуже вміло заповнив владний вакуум. Розбудова адміністративного апарату й творення управлінських структур, ідентичних до тих, які вже діяли на федеральному рівні, зміцнили позиції реґіону. Зокрема, у 1968 р. було створено власне міністерство імміграції. Квебекські політики перманентно апелювали до центрального уряду з приводу доцільності перерозподілу повноважень в імміграційній царині, проте Оттава уперто демонструвала небажання дискутувати на цю тему.

Стимулом до опрацювання Квебеком власної імміграційної політики, як погоджуються більшість із сучасних дослідників, стали драматичні події у провінційному містечку Сент-Леонард¹³. На початку 1950-х рр. це було невелике напівсільське франкоквебекське поселення в передмісті Монреалю, де проживало трохи більше тисячі жителів. Утім, наприкінці 1960-х рр. унаслідок напливу іммігрантів, головно італійців й франкоканадців з цілого Квебеку, його населення склало 52 тис. Природно, змінився і національний характер міста, третину населення якого склали італійці. Реагуючи на зміни в національному складі Сент-Леонарда, місцева шкільна рада у 1963 р. ініціювала створення двомовних початкових шкіл – з англійською й французькою мовами навчання. Та оскільки англійська мова давала більше можливостей для самореалізації у тодішній Канаді, то іммігранти віддавали своїх дітей в англомовні класи¹⁴. Якщо у 1945 р. в англомовних школах Монреалю навчалося близько 50 % дітей італійських іммігрантів, то у 1961 р. уже понад 70 %¹⁵. Це не задовольняло франкофонів, що почали здійснювати тиск на італійців і вербувати їхніх дітей до франкомовних класів. Зрештою, адміністративними методами право батьків обирати для дитини мову навчання було зведено нанівець. Це викликало хвилю невдоволення серед іммігрантів, що переросло у публічні демонстрації наприкінці 1960-х рр. Франкофони почали вдаватись до зустрічних акцій, вимагаючи провести негайну франконізацію провінції.

Випадок у Сент-Леонарді був типовим для тодішнього Квебеку, а тенденція віддавати своїх дітей в англійські школи ставала щораз загрозливішою. Так, якщо у 1930–1931 навчальному році до французьких шкіл пішло вчитися 52,5 % дітей новоприбулих іммігрантів, у 1945–1946 р. – 35,8 %, то в 1967–1968 р. – лише 10,7%¹⁶. Аби вивчити ситуацію, квебекський уряд Жан-Жак Бертрона створив 9 грудня 1968 р. спеціальну комісію на чолі з лінгвістом Жаном-Денісом Жендроном (“комісія Жендрон”). Однак, не чекаючи на її висновки, Національна асамблея провінції ухвалила спеціальний Закон №63. Він гарантував батькам право вибирати мову, якою буде навчатися їхня дитина в школі, та передбачав, що діти франкоканадців вивчатимуть англійську мову, а англоканадці й іммігранти французьку¹⁷. З того часу питання мови й імміграції стали нерозривно пов’язані.

9 липня 1969 р. канадський парламент надав французькій мові статус офіційної. Проте, зміни у мовному законодавстві без докорінних змін у сфері імміграції аж ніяк не гарантували збереження національної самобутності квебекців. Між 1969 і 1973 рр. кількість франкомовних шкіл у Монреалі, скоротилась на 15 %, а відсоток англомовних іммігрантів протягом 1968–1973 років зріс з 29,9 % до 40 %¹⁸. Цю тенденцію зафіксувала спеціалізована “комісія Хі’інса – Рейно-Мартіна”, у звіті якої йшлося про проблеми культурної асиміляції. Окремо було проаналізовано ситуацію в Монреалі, де осідала більшість іноземців, що перетворювало місто в інтернаціональний ме’аполіс і “загрожувало франкоканадській ідентичності”¹⁹.

Реакція квебекських властей не забарилася. Починаючи з 1970-х рр. місцеві уряди починають вдаватися до політики “плавильного казана” стосовно іммігрантів, себто до тієї політики, жертвами якої вони були з часу англійського завоювання Канади²⁰. Либонь, причини такого кроку слід шукати в соціо-психологічній площині і сповна погодитись з австрійським дослідником Фріцом Петером Кіршом, котрий твердить, що дискримінація іммігрантів зумовлена тим, що самі квебекці довгий час були “білими неграми Америки” (*nigres blancs d’Амйгіке*)²¹.

Основи політики “плавильного казана” були закладені квебекським урядом Робера Бурасси. 13 березня 1974 р. прем’єр-міністр провінції виклав у Національній Асамблеї принципи, пропаговані ним політики “культурного суверенітету”, що на практиці означала боротьбу за досягнення повного контролю над засобами масової комунікації, культурою та імміграцією. Уряд був особливо зацікавлений у процесі селекції та інтеграції іммігрантів у квебекську культуру. Р. Бурасса твердив, що франкоканадська культура є союзником Канади у боротьбі із засиллям американської культурної експансії і саме вона визначає канадську ідентичність²².

У травні 1974 р. провінційний парламент ухвалив Закон № 22, що надавав французькій мові статус єдиної офіційної мови у Квебеку. Закон передбачав, що у випадку, коли діти іммігрантів не знали ані англійської, ані французької мови, то вони мали навчатися у франкомовних школах. Впроваджувались франкомовні тести для іммігрантів, котрі бажали віддати своїх дітей до квебекських шкіл²³.

Закон № 22 став лише прологом до всеохоплюючої франконізації провінції, що настала після приходу до влади у 1976 р. поміркованої сепаратистської Квебекської партії Рене Левека.

26 серпня 1977 р. Національна асамблея провінції ухвалила урядовий “Законопроект № 101” (“Хартію французької мови”), у преамбулі якого зазначалося, що причиною його прийняття є бажання зберегти національну ідентичність²⁴. “Хартія” скрупульозно регламентувала використання французької мови у повсякденному житті провінції. Виключно французькою зобов’язувались користуватись уряд провінції, Національна асамблея (лише франкомовні версії законів вважались офіційними), усі засоби масової інформації, суди, заклади освіти, підприємства. Усі послуги, рекламу та інструкції пересічний мешканець Квебеку мав отримувати тільки французькою мовою²⁵.

Вироблення програми франконізації деяких груп іммігрантів викликало шквал незадоволення і протестів з боку англофонів Квебеку й федерального уряду Канади. Федеральний прем’єр-міністр П’єр Трюдо вважав, що закон щонайменше суперечить фундаментальним свободам людини, а провінційна газета “Монреаль Стар” назвала його “небезпечним вибором Квебеку”²⁶. Попри значні побоювання, англійські школи не закривали, однак право навчатися у них мали лише ті діти, чий батьки, чи бодай один із них, у свій час навчався в англійській початковій школі провінції. Таким чином, новоприбулі іммігранти не мали іншого вибору, як віддавати своїх дітей у школи з французькою мовою навчання. Цей крок мав припинити загрозу для франкофонів тенденцію у переважному залученні нових іммігрантів до англійського середовища.

Небажання англоквебекців виконувати норми Закону № 101 спричинило їхній масовий виїзд з провінції. До 1981 р. Квебек покинуло 131 500 осіб, котрі вважали своєю рідною мовою англійську²⁷. Більшість колишніх квебекців оселилися на захід від території свого попереднього проживання, переважно в Онтаріо та Альберті (“західна імміграція”). Бойкот англофонами політики франконізації не змусив уряд Р. Левека переглянути мовну політику уряду, щоби більше, у 1979 р. до Закону № 101 було прийнято зухвалу поправку, відповідно до якої тим особам, котрі бажали покинути Квебек, як виняток, дозволялося вивісити на своєму будинку оголошення про його продаж англійською мовою²⁸.

Унаслідок заходів уряду Р. Левека Квебек став ще більше французьким, аніж був раніше, й у проміжку між 1976 і 1981 р. кількість жителів провінції, що вважали англійську мову рідною, скоротилася на 94 тис.²⁹. Разом з тим, усе менше англофонів виявляли бажання поселятися у Квебеку, навіть попри кращу, ніж в більшості інших реґіонів Канади, систему соціального захисту. Натомість, зроста, хоч і не значно, кількість франкомовних канадців, котрі перебиралися у Квебек. Для прикладу, якщо протягом 1966-1971 рр. у провінцію приїхало 46 900 англофонів і 33 400 франкофонів, то у проміжку 1976-1981 рр. – 25 200 і 31 900 відповідно³⁰. Ця тенденція зберігалася і надалі. У державі відбувся остаточний перехід до територіального варіанта двомовності, відповідно до якого у Квебеку домінує французька, а в інших провінціях Канади – англійська мова.

Встановлення “лін’вістичного суверенітету” викликало гостру боротьбу за залучення в своє середовище іммі’рантів між англо-протестантською та англо-католицькою іммі’раційними системами, з одного боку, і франко-католицькою з іншого³¹. Закон № 101 на якийсь час сповільнив наплив іммі’рантів у Квебек, а баланс міжпровінційних мі’рацій став для провінції негативним. Протягом 1976–1981 років Квебек покинуло 203 тис. чол., тоді як прибуло лише 61 300 осіб³². Серед чинників, що зумовили таку ситуацію: мовна політика уряду Р. Левека, загроза виходу провінції зі складу Канади, проблема міжетнічних взаємин, економічні труднощі унаслідок кризи 1974–1975 років.

Ще до ухвалення “Хартії французької мови”, в § 36 Іммі’раційного акту від 5 серпня 1977 р., було враховано двомовний характер Канади при проведенні іммі’раційної політики³³. Але цей мінімум уже не задовольняв правлячу Квебекську партію і 20 лютого 1978 р. між федеральним центром і провінцією терміном на три було укладено т.зв. “угоду Каллен-Кутюр” (за прізвищами підписантів), відповідно до якої квебекський уряд отримав можливість самостійно обирати іммі’рантів, що потрапляли до Канади та встановлювати власну систему їх пунктів пропуску³⁴.

Квебекські власті були зацікавлені у вербуванні тих іммі’рантів, котрі володіли французькою мовою (Гаїті, Ліван, держави Ма’рібу та Індокитаю), або ж тих, чия рідна мова належала до групи романських мов (Італія, Румунія). Наприклад, у 1980 р. квебекська влада запровадила спеціальну програму іммі’рації вихідців з Гаїті, яку спонсорував уряд. Унаслідок реалізації цієї програми кількість гаїтянців у провінції суттєво зростає: якщо у 1965 р. їх налічувалось всього 2 тис., то в середині 1980-х рр. уже 34 тис.³⁵

Акцентувавши при відборі іммі’рантів увагу в основному на мовному факторі, квебекський уряд був змушений занизити вимоги у таких важливих питаннях, як професійна кваліфікація, освіта та вік. Природно, це привело до погіршення якісного рівня іммі’рантів у провінцію. Вагомий вплив на показники та якість іммі’рації мав й економічний чинник, який загрожував іммі’раційним дисбалансом. Станом на початок 1980-х рр. лідерами із залучення іммі’рантів були найрозвинутіші в економічному плані канадські ре’їони: Онтаріо, Британська Колумбія та Квебек³⁶.

Надання переваги іммі’рантам з колишніх французьких колоній привело до появи у провінції помітного відсотка “видимих меншин”, ставлення до яких з боку пересічних квебекців було не найліпшим. Монреаль неодноразово визнавався містом, де існує найбільша дискримінація не-франкофонів³⁷. Наприклад, на початку 1980-х рр. загальнодержавного розголосу набула справа із дискримінацією вихідців з “третьох країн” у транспорті. Інспектор з прав людини у провінції Ніколь Бедар-Трюдо визнавала наявність найбільше порушень у сфері приватних перевезень. Склалася ситуація, коли білі квебекці не користувались послугами таксі, за кермом якого перебував чорний водій, а білі водії*** відмовлялись перевозити афроканадців³⁸.

Реалізація “угоди Каллен-Кутюр” значно унезалежила Квебек від Оттави, позаяк перші кроки в імміґраційній сфері зроблені у 1968 і 1975 р. надавали провінції лише консультативну роль у межах федерації. Та як показує подальший перебіг подій, ця угода не задовольнила Квебек цілковито. У листопаді 1981 р. Р. Левек висунув федеральній владі п’ять вимог, виконання яких дозволило б квебекському уряду підписати конституційний проект: повернути право вето на конституційні зміни, обмежити владу федерального центру, надати право провінції призначати частину суддів Верховного суду Канади, збільшити провінційну роль у сфері імміґрації, визнати Квебек особливою спільнотою. Реакцію П. Трюдо на квебекські домагання, й зокрема стосовно імміґрації, можна було передбачити: “Це надто жорстко – заявив він, – і про який у такому випадку федералізм може йти мова?”³⁹.

Досі розподіл федерально-провінційних повноважень в імміґраційній сфері Канади залишається дискусійним, слугуючи джерелом напруги між Оттавою і Квебеком. З часом було досягнуто домовленості, згідно з якою Квебек має власну імміґраційну квоту – 25 % від усіх “нових канадців”. Оттава ж залишила за собою право накладати вето стосовно окремих “неугодних” імміґрантів, так само як скеровувати у Квебек без його згоди різного роду біженців.

Отже, після Другої світової війни Квебек вибудував альтернативну до федеральної імміґраційну політику, базовану на бажанні зберегти власну національну ідентичність. Імміґраційна політика квебекського уряду еволюціонувала від жорсткого рестрикційного відбору за расовою та національною ознакою (як у випадку з євреями) до відміни обмежень за кольором шкіри та національним й релігійним походженням. Головним критерієм відбору імміґрантів стало знання французької мови, що покращило мовну ситуацію в реґіоні. Однак квебекська імміґраційна політика мала і низку недоліків, як-от суттєве зниження професійного і освітнього рівня імміґрантів, зростання відсотка “видимих меншин”, дисбаланс міжпровінційних міґрацій. Та, як видається, найвищою ціною, сплаченою за франкомовне обличчя Квебеку, став політичний аспект: абсолютна більшість нових імміґрантів відкидали потенційну можливість відокремлення провінції.

THE EVOLUTION OF QUEBEC IMMIGRATION POLITICS AFTER II WORLD WAR

Ruslan SIROMS’KYI

The Ivan Franko National University of L’viv,
The Department of Modern and Contemporary History

The decline of the birth rate in Quebec after II World War coupled with assimilation of Francophones elsewhere in Canada, has impel provincial government to improve linguistic situation at the expense of special immigration programs. Since the Quiet Revolution of 1960-s the province was successful in attracting French immigrants and making conditions for franconization of Allophones immigrants.

Key words: Canada, Quebec, Francophones, Anglophones, Immigration, French language.

- ¹ *Gagnon A.-G., Iacovino R.* Interculturalism: Expanding the Boundaries of Citizenship / Alain-G. Gagnon, Raffaella Iacovino // *Quйbec: State and Society* / Ed. by A.-G. Gagnon. Toronto, 2004. P. 379.
- ² Birth Rate in Quebec, 1951-1996 // <http://faculty.marianopolis.edu/c.belanger/quebechistory/stats/born5196.htm>. 18.09.2008.
- ³ Immigration, Diversity and Ethnic Relations in Quebec // http://goliath.ecnext.com/coms2/gi_0199-3014622/Immigration-diversity-and-ethnic-relations.html#abstract. 17.09.2008.
- ⁴ Акт о Британской Северной Америке 1867 года // Конституции государств Американского континента. Том 2 / Под. ред. Г.С. Гуревича. Москва, 1959. С. 34.
- ⁵ Акт о Британской Северной Америке 1867 года... С. 38.
- ⁶ Ethnic origin of Immigrants Admitted to Canada, 1896-1961 // <http://faculty.marianopolis.edu/c.belanger/quebechistory/stats/EtnicOriginofImmigrantstoCanada.html>. 23.09.2008.
- ⁷ *Robinson I.* Historical Introduction to the Jewish Community of Quebec / Ira Robinson // http://www.federationcja.org/index_montreal/history/?langID=1. 16.09.2008.
- ⁸ *Malarek B.* Haven's Gate: Canada's Immigration Fiasco / Victor Malarek. Toronto, 1987. P. 14.
- * Євреї віддавали перевагу англійській мові, до того ж їх асоціювали з комуністам – відтак розглядали як потенційну загрозу для стабільності в квебекському суспільстві.
- ⁹ Ethnic origin of Immigrants Admitted to Canada, 1896-1961 // <http://faculty.marianopolis.edu/c.belanger/quebechistory/stats/EtnicOriginofImmigrantstoCanada.html>. 23.09.2008.
- ** Станом на 1961 р. у Квебеку проживало 16 588 українців, або 0,31 % всього провінційного населення. Це складало 3,5 % із загальної кількості українців Канади, котрих у той час нараховувалось 473 337 осіб або 10,1% всього населення країни. У порівнянні з іншими ре'їонами держави, за кількістю мешканців українського походження це був невеликий показник, та попри це квебекські українці демонстрували високий рівень збереження рідної мови, який перебував на одному щаблі з такими "українськими" провінціями як Альберта і Саскачеван (Населення Канади за переписом 1961 року // "Нові дні". Торонто. Вересень 1962 року. С. 31.).
- ¹⁰ Birth Rate in Quebec // <http://faculty.marianopolis.edu/c.belanger/quebechistory/readings/laws.htm>. 23.09.2008.
- ¹¹ *Robinson I.* Historical Introduction to the Jewish Community of Quebec / Ira Robinson // http://www.federationcja.org/index_montreal/history/?langID=1. 16.09.2008.
- ¹² *Kruk E.* Linguistic Choices of Immigrant Students in the Montreal Catholic School Commission: 1930–1985 // *The Ukrainian Experience in Quebec* / Ed. by M. Diakowsky. Toronto, 1994. P. 99.
- ¹³ Див. зокрема: *Conrick M., Regan V.* French in Canada. Bern; Oxford; Wien, 2007. P. 56.
- ¹⁴ *Morton D.* Crises d'abondance, 1945–1988 // *Histoire гїнїрале du Canada / Desmond Morton* / Sous la direction de C. Brown. Montrйal, 1990. P. 641.
- ¹⁵ Percentage of Italian-speaking Children Attending School in English, Montreal Area, 1930–1973 // <http://www2.marianopolis.edu/quebechistory/stats/italians.htm>. 12.06.2004.
- ¹⁶ Distribution of Immigrant Children by Language of Instruction In the Commission des йcoles Catholiques de Montrйal, 1930–1968 // <http://faculty.marianopolis.edu/c.belanger/quebechistory/readings/laws.htm>. 22.09.2008.
- ¹⁷ Bill 63 // <http://www2.marianopolis.edu/quebechistory/readings/langlaws.htm>. 1.04.2008.
- ¹⁸ Offensive de Bourassa // *Canadian Annual Review of Politics and public Affairs for 1974* / Ed. by J. Saywell. Toronto, 1975. P. 126.
- ¹⁹ Les orientations du дїveloppement гїgional (Rapport Higgins – Raynauld-Martin) // *Quйbec 1960–1980. La crise du дїveloppement. Matйriaux pour une sociologie de la planification et de la participation. Textes choisies et прїis par G. Gagnon et L. Martin.* Montrйal, 1973. P. 66.
- ²⁰ *Bissonnette L.* Politique d'immigration et traitement de la diversitй au Quйbec / Lise Bissonnette // *Le Quйbec et ses minorities* / Publiйs par B. Bagola. Тьbingen, 2000. P. 30.
- ²¹ *Kirsch F. P.* Quelques гїflexions sur le role des immigrants dans le roman quйбїcois // *Le Quйbec et ses minorities* / Publiйs par B. Bagola. Тьbingen, 2000. P. 93.

- ²² *Monet F.-M.* Le défi Québécois / François-Marie Monet. Montréal, 1977. P. 160.
- ²³ Bill 22 // <http://www2.marianopolis.edu/quebechistory/readings/langlaws.htm>. 1.04.2004.
- ²⁴ La charte de la langue française // <http://www.olf.gouv.qc.ca/charte/charte/clfpreamb.html>. 12.11.2007.
- ²⁵ La charte de la langue française // <http://www.olf.gouv.qc.ca/charte/charte/clfdroits.html>. 12.11.2007.
- ²⁶ “*The Montreal Star*”. Montreal. 1974. 1 August.
- ²⁷ Migration from Quebec to other Provinces // <http://faculty.marianopolis.edu/c.belanger/quebechistory/stats/migrate.htm>. 22.09.2008.
- ²⁸ “*Mu i csim*”. Торонто. 1979. Ч. 212.
- ²⁹ Bill 101 Is Official // http://archives.cbc.ca/IDC-1-73-1297-7465/politics_economy/bill101/clip3/ 23.09.2004.
- ³⁰ Migration from other Provinces to Quebec // <http://faculty.marianopolis.edu/c.belanger/quebechistory/stats/migrate.htm>. 22.09.2008.
- ³¹ *Arnopoulos S., Clift D.* The English Fact in Quebec / Sheila Arnopoulos, Dominic Clift. Kingston & Montreal, 1984. P. 90.
- ³² Migration from other Provinces to Quebec // <http://faculty.marianopolis.edu/c.belanger/quebechistory/stats/migrate.htm>. 22.09.2008.
- ³³ “*Gazette du Canada*”. Ottawa. 1977. Le 10 août.
- ³⁴ “*Canada Weekly*”. Ottawa. 1978. 8 March.
- ³⁵ *Malarek B.* Haven’s Gate: Canada’s Immigration... P. 72.
- ³⁶ *Лупул Т.Я.* Сучасна імміграція в Канаді: основні тенденції та особливості / Тарас Лупул.: Автореф. дис... канд. іст. наук 07.00.02 / Чернівецький державний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 1999. С. 16.
- ³⁷ *Malarek B.* Haven’s Gate: Canada’s Immigration... P. 67.
- *** Характерно, що бл. 95 % водіїв таксі у Монреалі у той час були білими, а відсоток чорних водіїв був найнижчий у всій Північній Америці.
- ³⁸ *Malarek B.* Haven’s Gate: Canada’s Immigration... P. 71.
- ³⁹ *Trudeau P.* With a Bang, Not a Whimper: Pierre Trudeau Speaks Out / Pierre Trudeau. Toronto, 1988. P. 73.